

zij het met onderling zeer uiteenlopende vleugels. Eenheid en eigen karakter werden gezocht en gevonden door een geheel andere bestuurscultuur dan in de GKN bestond. De kerkelijke leiding legde sterke nadruk op de traditionele normen en waarden, inclusief de grote betekenis van onderling vertrouwen gecombineerd met plaatselijke zelfstandigheid (de kerkelijke grensperforatie leek er tot deugd verheven). En anders dan in de GKN (waar tot 1944 opposanten kerkelijk geëlimineerd werden en daarna de normstellende kracht gering werd), was de bandbreedte van de feitelijke toegevendheid er zeer groot: dissenters onttrokken zichzelf vroeger of later aan een gemeenschap waar zij te weinig weerklank vonden.

Van de drie besproken groepen had de Gereformeerde Bond in zekere zin de gemakkelijkste positie. Organisatorisch is zij een vereniging met leden, zowel particulieren als kerkenraden. De grenzen met naburige stromingen en kerken zijn vaag, overstappen heeft geen direct concreet gevolg. De GB was bovendien heel lang meer een wens dan een werkelijkheid en ook nu is de feitelijke organisatie klein. In feite is de GB in de loop van de afgelopen kleine eeuw enkele malen gewisseld van concrete korte-termijndoelstelling. De oorspronkelijke (Kuyperiaanse) doelstelling was: de vrijmaking van de kerk van de synodale organisatie. Na enige tijd werd die echter vervangen door een binnen-kerkelijke doeleinde, gevolgd door een erkende positie als grootste kerkelijk machtsblok, die zij dan ook eensgezind inzet in een poging het Samen-op-Wegproces bij te sturen.

.De studie van Post stelt dus een interessante vraag. Gezien de gehanteerde sociologische en bestuurskundige analytische hulpmiddelen levert het antwoord echter geen echte verrassingen op: gereformeerd zijn en blijven blijft een kwestie van een wankel evenwicht bewaren. Wie het gereformeerde uitgangspunt opgeeft, verliest het; wie het zonder oog voor de veranderende omgeving star vasthoudt, ook. Gereformeerd-zijn is een kwestie van evenwicht en vergt vooral een evenwichtige bestuurlijke bewaking. Het is bijna vanzelfsprekend en klinkt tegelijkertijd meer hervormd dan gereformeerd, als u begrijpt wat ik bedoel. Wie minder affiniteit heeft met dergelijke materie, behoudt in Posts boek echter een interessant overzicht van de ontwikkeling van de betrokken kerkelijke groeperingen, vol feitelijke gegevens, namen, kwesties en gebeurtenissen; een handig en blijvend naslagwerk als het ware, met goede indexen goed toegankelijk.

G. J. Schutte

T. de Rijk, *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Dissertatie Technische Universiteit Delft 1998; Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998, 416 blz., f65,-, ISBN 90 6450 342 7).

In 1984 vertelde C. Rottländer-Meijer op de Huishoudbeurs dat elektrische apparaten verantwoordelijk waren voor een 'spectaculaire tijdsbesparing'. Deze opvatting werd niet bevestigd door historisch onderzoek. *More work for mother*, luidde de titel van Ruth Schwartz-Cowan over 'the ironies of household technology' (New York, 1983). Recent Nederlands onderzoek, bijvoorbeeld de bundel *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Amsterdam, 1998) onderschrijft haar conclusies: technologische vernieuwingen in de huishouding leverden nauwelijks tijdswinst op.

Kunsthistoricus Timo de Rijk waagt zich in zijn proefschrift niet aan dergelijke uitspraken. Hij is vooral geïnteresseerd in de vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten. Na een beknopte voorgeschiedenis van de ontwikkeling van elektriciteit tot 1914 beschrijft hij de bemoeienissen van de Gemeentelijke Electriciteitswerken (GE) van Amsterdam met de verspreiding van elektriciteit en bijbehorende huishoudelijke apparaten. Amsterdam

was de eerste geëlektrificeerde stad ter wereld. In 1918 werd vervolgens het vastrechttarief ingevoerd, in 1926 het nachttarief. De GE stimuleerden de afname van elektriciteit tevens door de verkoop van elektrische apparaten. Vanaf 1924 was vooral de stofzuiger in trek. Eindjaren twintig had 30% van de Amsterdamse woonhuizen en ruim 40% van de vastrechtcontractanten er een. De Rijk verklaart deze populariteit mede uit de introductie van goedkope Nederlandse stofzuigers vanaf 1923.

Onduidelijk is in hoeverre Amsterdam representatief was voor andere steden. De Rijk noemt alleen cijfers uit een advertentie voor Excelsior stofzuigers uit 1927. Deze suggereren dat er toen ook buiten de hoofdstad aanzienlijke belangstelling voor de stofzuiger bestond. Hoe groot die belangstelling was, komen we niet te weten. Latere hoofdstukken, over de productie van stofzuigers per bedrijf, vermelden soms productie-, maar zelden verkoopcijfers. Datzelfde geldt voor andere apparaten. Koninklijke Inventum had 'commercieel succes, stijgende winsten en een groeiende omzet'. Hoeveel kachels verkocht werden, welke nieuwe modellen, waar in Nederland en aan wie, wordt niet vermeld.

In zijn inleiding stelt De Rijk dat hij aandacht wil besteden aan vier fasen van de vormgeving van elektrische apparaten: ontwerpen, produceren, verkopen en aanschaffen. Over nieuwe ontwerpen, de productie — en in mindere mate de verkoop — biedt het boek een schat aan informatie, gepresenteerd per bedrijf. Achtereenvolgens lezen we over Koninklijke Inventum, Daalderop—producent van elektrische ketels, -scheerbakjes en -theelichtjes —, enkele 'mindere bedrijven' en tenslotte Philips. Deze hoofdstukken zijn miniatuur bedrijfsgechiedenissen. Nieuwe ontwerpen worden tot in detail beschreven, helaas zonder een duidelijke verwijzing naar de vele fraaie illustraties. Dat ontwerpers en bedrijfsleiding regelmatig van mening verschilden over de vormgeving wordt duidelijk en ook dat verkoopprognoses het meestal wonden van het kunstzinnig argument.

Consumenten zijn in dit boek het stiefkind. Ontwerper Rietveld wilde de smaak van het publiek beïnvloeden. Maar slaagde hij daarin ook? Consumentenonderzoeken worden vermeld, maar wat deden de producenten ermee? De Rijk constateert met zekere verbazing dat Philips in 1964 een onderzoek initieerde naar het werk van huisvrouwen, maar hij noemt noch de uitkomsten, noch de gevolgen die Philips daaraan verbond. Toch waren huisvrouwen de belangrijkste doelgroep van de producenten van huishoudelijke apparatuur. De Rijk bracht hen onder in een afzonderlijk, kort hoofdstuk, voornamelijk gebaseerd op gegevens van de Nederlandse vereniging van huisvrouwen (NVvH) en aanverwante organisaties, zoals de Vrouwen electriciteits vereniging (VEV).

Deze keuze ligt voor de hand. De NVvH was tot de jaren zestig een van de grootste organisaties van huisvrouwen en benadrukte vanaf de oprichting in 1912 de consumentenbelangen van huisvrouwen. Toch lost dit hoofdstuk mijn bezwaar, de geringe aandacht voor de consument, niet op. Ten eerste worden de opvattingen van NVvH en VEV niet gerelateerd aan bevindingen uit de bedrijfshoofdstukken. Aan de NVvH verbonden was bijvoorbeeld vanaf eindjaren twintig het Instituut voor huishoudelijk advies, dat onder andere elektrische apparaten liet keuren. Juist in het kader van de aanpak van deze studie had een onderzoek naar de rol van vormaspecten in deze voor de hand gelegen.

Ten tweede ventileert De Rijk opvattingen over huishouding en emancipatie, die getuigen van weinig kennis van dit toch redelijk bestudeerde onderzoeksgebied. Hij trapt in de door hem zelf in de inleiding geconstateerde valkuil als zou voortgaande elektrificatie van de huishouding gelijk staan aan vooruitgang, en verbindt deze op haar beurt met vrouwenemancipatie. Daardoor kan hij de aarzelende houding van de NVvH en andere vrouwenverenigingen tegenover nieuwe apparaten niet op waarde schatten. Dat de doorbraak van de open keuken in de jaren zestig en het soort afwerking van de panelen waarachter grote apparaten in de jaren

zeventig werden weggewerkt veelzeggend zijn voor het emancipatiegehalte van de betrokken huisvrouwen, wordt door De Rijk tot twee maal toe met stelligheid beweerd, maar hij toont het nergens aan.

Het elektrische huis is geen vlot leesbaar boek, vooral door de slordige formuleringen en het droppen van informatie zonder nadere inkadering of interpretatie. De vele tussenkoppen — één, soms twee per pagina—komen de helderheid van het betoog niet ten goede. Ook ontbreekt een conclusie. Het laatste hoofdstuk bevat veertien samenvattingen, zonder rode draad. Dat is te begrijpen. De Rijk formuleert behalve talloze deelvragen — de meeste per bedrijf — alleen een globale aanpak.

De bedrijfshoofdstukken bieden zeker waardevolle gegevens over de introductie en vormgeving van nieuwe huishoudelijke apparatuur. Maar voor het tweede deel van de ondertitel, de acceptatie, is het wachten op een verdere uitwerking. Wat deed Philips bijvoorbeeld met het ergonomisch onderzoek uit 1961 naar het staand strijken? Ook over de rol van vrouwen in de productie en propaganda van huishoudelijke apparaten biedt het boek vooral voorzetjes. Een aardige staat op pagina 313. De Philipsvestiging in Drachten stelde een elektro-huishoudkundige aan om zich een 'typisch vrouwelijk' oordeel te vormen over de doelmatigheid van huishoudelijke apparatuur. De bijbehorende noot vermeldt dat mej. J. Poelstra in eenzelfde functie werd aangesteld, hetgeen de *Philips Koerier* in 1965 deed verzuchten: 'Eén Drachtster vrouw is vele technici te erg'. Zo'n opmerking maakt mij als naamgenote en toenmalig inwoonster van Drachten natuurlijk nieuwsgierig. Maar wat ik vooral wil weten: wanneer en waarom schakelden de producenten van huishoudelijke apparatuur vrouwen in? En waren ze, behalve als lopende bandmedewerkster en propagandiste, ook actief als producente en ontwerpster?

Jannie Poelstra

C. A. Lee, *Anne Frank 1929-1945. Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet* (Amsterdam: Balans, 1998, 352 blz., f39,50, ISBN 90 5018 532 0); M. Muller, *Anne Frank. De biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 306 blz., f39,90, ISBN 90 3511 990 8).

Anne Frank werd geboren in Frankfurt am Main op 12 juli 1929. Zij stierf in maart 1945 (de precieze datum is niet bekend) in het concentratiekamp Bergen-Belsen. Sinds begin 1934 had zij in Amsterdam geleefd, van juli 1942 tot 4 augustus 1944 in het later zo beroemd geworden achterhuis van Prinsengracht 263. Na de arrestatie in augustus 1944 verbleven de onderduikers korte tijd in Westerbork. Op 3 september 1944 werden zij naar Auschwitz gedeporteerd. Eind oktober werden Anne en haar zusje Margot naar Bergen-Belsen overgebracht. Moeder Edith stierf op 6 januari 1945 in Auschwitz-Birkenau. Vader Otto werd op 27 januari daar door het Rode Leger bevrijd. Geen van de andere onderduikers in het achterhuis overleefde de kampen.

De dagboeken van Anne Frank, bijgehouden van 12 juni 1942 tot 1 augustus 1944, behoren tot de beroemdste en meest gelezen teksten ter wereld. Tot voor kort bestond van Anne geen biografie, het uit 1958 daterende boek van E. Schnabel wellicht uitgezonderd¹. Enerzijds is dat niet verwonderlijk. Wat valt er immers nog te biograferen aan een meisje dat nog geen zestien jaar werd en over wie alle belangwekkende gegevens in haar vele malen herdrukte dagboeken en in de publicaties over en rond die dagboeken gemakkelijk voor iedereen te vinden zijn²? Anderzijds verbaast het juist wel, dat vijftig jaar na de eerste publicatie van die dagboeken in

1 E. Schnabel, *Anne Frank. Spur eines Kindes* (Frankfurt am Main, 1958).

2 De kern-publicatie is de wetenschappelijke editie van de dagboeken: H. Paape, G. van der Stroom en D. Bamouw, *De dagboeken van Anne Frank* (Den Haag, Amsterdam, 1986).